

Magdalena Kosidło
Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Niedrzwickiej

AKTYWNOŚĆ SPOŁECZNA MIESZKAŃCÓW GMINY NIEDRZWICA W MINIONYM STULECIU

The social activity of the residents of the Niedrzwica commune
in the last century

Социальная активность жителей гмины Неджвица
в течение прошлого столетия

Słowa kluczowe: Niedrzwica, gmina Niedrzwica Duża, aktywność społeczna, spółdzielczość wiejska, Ochotnicze Straże Pożarne, Domy Ludowe, akcja budowy szkół, Koła Gospodyń Wiejskich, lokalni społecznicy, organizacje pozarządowe, regionaliści

Key words: Niedrzwica, Niedrzwica Duża commune, social activity, rural cooperative movement, Voluntary Fire Brigades, Folk Centres, school-building campaign, Farmer's Wives' Associations, local social activists, non-government organisations, regionalists

Ключевые слова: Неджвица, гмина Неджвица-Дужа, общественная активность, сельские кооперативы, добровольные пожарные бригады, народные дома, акция строительства школ, клубы сельских домохозяек, местные общественные деятели, неправительственные организации, регионалисты

Największą wartością każdego zakątka ziemi, a zwłaszcza małej ojczyzny, są jej ludzie, którzy bezinteresownie działają na rzecz innych. Potocznie nazywani są społecznikami. To jednostki, które nie oglądając się na państwo, aktywnie działają w sferze publicznej, przyczyniając się do podniesienia jakości życia danej społeczności. Czynią dobro na rzecz ogółu.

Takich społeczników na niedrzwickiej ziemi nie brakowało. Analizując w materiałach źródłowych ponad stuletnią aktywność niedrzwickiego społeczeństwa i samorządu można dotrzeć do wielu różnorodnych inicjatyw, podejmowanych przez aktywne jednostki lub grupy ludzi we wszystkich miejscowościach gminy. Co istotne, niektóre z nich stały się początkiem ponad wiekowej już działalności danych instytucji.

Aktywność społeczna mieszkańców była zróżnicowana, ale koncentrowała się głównie w sferach gospodarczej, oświatowej i kulturalnej. Nie zawsze towarzyszyły jej sprzyjające warunki polityczne, początkowo przy braku państwowości polskiej, następnie poprzez eksplozję działalności w II Rzeczypospolitej, zahamowanie w okresie okupacji hitlerowskiej, przez okres Polski Ludowej, aż po istny festiwal społeczeństwa obywatelskiego zapoczątkowany wydarzeniami roku 1989. Takie są

ramy chronologiczne badanej niedrzwickiej aktywności, terytorialnie obejmującej obszar współczesnej gminy Niedzwica Duża¹. Opracowując niniejszy tekst, autorka przeanalizowała szereg opracowań regionalnych, dotyczących historii niedrzwickiej ziemi. Wielu cennych informacji dostarczyła wieloletnia, systematyczna kwerenda zasobu Archiwum Państwowego w Lublinie, poparta i uzupełniona relacjami najstarszych mieszkańców gminy.

Niezwykle trudnym zadaniem było uwzględnienie wszystkich form i przejawów aktywności społecznej stosunkowo dużej grupy ludności, liczącej w różnych okresach historycznych przeciętnie około 10 tys. mieszkańców. Należało zatem dokonać radykalnej selekcji bardzo bogatego materiału źródłowego, ograniczając go do najistotniejszych działań, ważnych z punktu widzenia dalszego rozwoju danej miejscowości. Z uwagi na 100-letnią rozpiętość czasową badanego tematu aktywność mieszkańców została w niniejszej pracy ujęta chronologicznie, co umożliwia jej usystematyzowanie. Z tego względu jej treść jest jedynie zarysem tematu, który wymaga dokładniejszej analizy i badań.

Najstarszymi organizacjami społecznymi powstałymi na niedrzwickiej ziemi były Kółko Rolnicze założone w Niedzwicy Kościelnej w 1909 r. z inicjatywy miejscowego ziemiaństwa i duchowieństwa oraz Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe, zawiązane w 1910 roku przez członków tegoż kółka. Były to wówczas jedyne legalnie działające i dozwolone na ziemiach zaboru rosyjskiego organizacje społeczne dla włościan. Wpisywały się w szeroko zakrojony program prac organicznych.

Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe stanowiło źródło udzielania pożyczek dla włościan, przeznaczonych na zakup ziemi, maszyn rolniczych i nawozów sztucznych. Stowarzyszenie działało bardzo prędko, chroniąc ludność chłopską przed wyzyskiem ze strony nieuczciwych pośredników, udzielając kredytu na dogodnych warunkach. W późniejszym okresie Towarzystwo zmieniło nazwę, stając się najpierw Kasą Spółdzielczą, a następnie Kasą Stefczyka z podziałem na wsie Krężnica Jara i Niedzwica Kościelna².

Członkiem Kółka Rolniczego mógł zostać każdy mieszkaniec wsi, pracujący na roli i osiedlony na terenach objętych zasięgiem kółka rolniczego. Oficjalne zawiązanie organizacji odbyło się 27 III 1909 r. W tym dniu do kościoła parafialnego w Niedzwicy Kościelnej przybyło paruset gospodarzy z 5 miejscowości i okoliczni ziemianie. Po mszy św., główny inicjator powstania kółka – ziemianin Leon Staronawski, zaprosił wszystkich do swej posiadłości – folwarku Stefanów w Niedzwicy Kościelnej, gdzie omówił z zebranymi ideę zakładania kółek rolniczych, ich cele oraz korzyści dla ludności chłopskiej. W efekcie do kółka zapisało się wówczas 120 gospodarzy³. Nadrzędnym celem tej organizacji było podniesienie poziomu rolnictwa, upowszechnienie wiedzy rolniczej i prawidłowej organizacji gospodarstw chłopskich. Służyło temu przeprowadzanie wspólnych prób i doświadczeń agrotechnicznych, wspólny zakup maszyn rolniczych i nawozów sztucznych oraz organizowanie kursów czy odczytów propagujących wiedzę rolniczą⁴. Wybiegając

¹ Warto w tym miejscu dodać, że do 1954 r. teren dzisiejszej gminy Niedzwica Duża, formalnie funkcjonował jako Niedzwica. Nazwa Niedzwica Duża oficjalnie weszła do użycia w wyniku reformy administracyjnej w 1975 r.

² Zob. 100-letnia historia Banku Spółdzielczego w Niedzwicy Dużej, [dostęp: 16 X 2019], <<http://bsniedzwicaduza.pl/31-al-historia.html>>.

³ „Nowa Jutrzenka”, 1909, nr 20, s. 155.

⁴ M. Korba, „Gmina Niedzwica Duża w latach 1864–1914”, maszynopis pracy

Dzieci ze szkoły podstawowej w Niedrzwicy Dużej, lata 20. XX wieku,
fot. z archiwum rodzinnego Agnieszki Sieńko

Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży przy parafii w Niedrzwicy Kościelnej, 1939 r.,
fot. z archiwum rodzinnego Janiny Figury

Delegacja Koła Młodzieży „Siew” z Nierzwicy Dużej podczas uroczystości w Lublinie, lata 30. XX wieku, fot. z archiwum rodzinnego Piotra Wałachowskiego

Członkinie Koła Gospodyń Wiejskich w Nierzwicy Dużej, lata 60. XX wieku, fot. z archiwum rodzinnego Janiny Figury

w przyszłość należy podkreślić, iż przykład niedzwickiego kółka rolniczego podziałał motywująco na pozostałe okoliczne miejscowości. Dzięki istnieniu tradycji kółkowych Niedzwica Kościelna w okresie międzywojennym stała się przykładem umiejętnego wykorzystania wiedzy rolniczej propagowanej przez lokalnych społeczników, np. prezesa kółka Ignacego Piosia i jego artykułów w lokalnej gazecie „Niedzwiczak”. Redaktorem naczelnym, tego unikatowego w środowisku wiejskim pisma, był miejscowy kierownik szkoły Teodor Zubrzycki. Na łamach poruszano artykuły o tematyce rolniczej, podawano wiadomości lokalne, anegdoty, legendy⁵.

Lata 20. przyniosły dalszy rozwój tych organizacji we wszystkich większych miejscowościach ówczesnej gminy Niedzwica: Sobieszczanach, Krężnicy Jarej, Borzechowie, Strzeszkowicach, Mariance⁶. W 1928 r. Kółko Rolnicze powstało także w Niedzwicy Dużej. Wysoki poziom niedzwickiego rolnictwa znalazł swój najpełniejszy wyraz w wielkim wydarzeniu, jakim była wystawa rolnicza przygotowana z inicjatywy miejscowego kółka jesienią 1933 r. W pokazie uczestniczyło 123 wystawców z powiatu lubelskiego, obecne były ponadto władze samorządowe oraz delegaci Ministerstwa Rolnictwa. Hasło wystawy: „Czym chata bogata tym rada” ukazywało aktualny stan i poziom niedzwickiego rolnictwa⁷.

Przy kółkach rolniczych rodziły się załóżki spółdzielczości – w 1912 r. powstała w Niedzwicy Kościelnej Spółdzielnia Mleczarska, jedna z 5 istniejących wówczas w powiecie lubelskim. W roku 1913 przy spółce utworzono Zbioreczną Spółdzielnię Jaj. Spółdzielnia Mleczarska stopniowo rozwijała swą działalność, otwierając trzy filie w sąsiednich miejscowościach. Te pierwsze formy spółdzielczości były efektem pracy lokalnego kółka w kierunku podniesienia opłacalności gospodarstw rolnych⁸.

Dalszy rozwój spółdzielczości nastąpił w okresie tuż po odzyskaniu niepodległości. W 1919 r. we wszystkich niemalże miejscowościach gminy były zarejestrowane spółdzielnie spożywcze. Głównym ich celem było dostarczanie członkom wszelkiego typu produktów, z wyeliminowaniem nieuczciwych pośredników. Każda spółdzielnia prowadziła sklep spółdzielczy wyłącznie z polskim kapitałem. W 1919 r. na terenie gminy istniało 13 spółdzielni spożywczych o jakże wdzięcznych nazwach: „Gwiazda”, „Polanka”, „Nowość”, „Syrena”, „Jutrzenka”, „Kmiotek” (Niedzwica Kościelna), „Zgoda”, „Świt”, „Jedność” (Niedzwica Duża), „Oszczędność”, „Dwór Strzeszkowice”, „Zorza” i „Wyzwolenie”⁹.

Stowarzyszenie Spożywcze „Jedność” obejmowało obszar Kolonii Tomaszówka i wieś Niedzwicę Dużą. Założycielami byli Andrzej Kiljanek i Jan Drewniak. Stowarzyszenia cieszyły się bardzo dużą popularnością wśród polskiej ludności, co sprzyjało osiągnięciu znacznych dochodów¹⁰.

Drugą typowo polską organizacją była Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa „Rolnik”, która powstała w 1935 r. w Niedzwicy Kościelnej. Rok później założono

magisterskiej w zbiorach własnych autorki, Lublin 2003, s. 151.

⁵ J. Głąbowa, *Dzieje i losy ludzi wsi Niedzwica Kościelna w okresie międzywojennym*, Lublin – Niedzwica Kościelna 2003, s. 25.

⁶ Archiwum Szkoły Podstawowej w Niedzwicy Dużej (dalej: ASPND), Protokoły Konferencji Nauczycielskich Gminy Niedzwica z lat 1925–1930, protokół z konferencji odbytej w Niedzwicy Dużej 17 X 1929 r.

⁷ J. Głąbowa, *Dzieje i losy ludzi...*, s. 154.

⁸ Tamże, s. 18.

⁹ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Akta Gminy w Niedzwicy, nr zespołu: 35/573/0, O statystyce, sygn. 5.

¹⁰ Tamże.

filie w Niedrzwicy Dużej, gdzie utworzono także magazyny spółdzielni. Spółdzielnię „Rolnik” zaistniała w odpowiedzi na monopolizację handlu zbożem przez kapitał żydowski. Zorganizowali ją miejscowi rolnicy, aby mieć wpływ na ceny skupu zbóż. Prezesem był Ignacy Pioś. Spółdzielnia zatrudniała kilkanaście osób i prowadziła sklep spółdzielczy. Oprócz zaopatrywania ludności w artykuły spożywcze i prowadzenia skupu zbóż niedrzwicki „Rolnik” sprowadzał artykuły masowe, takie jak: węgiel, drzewo opałowe, nawozy sztuczne, wapno budowlane i otręby.

Kolejna Spółdzielnia Spożywców „Zgoda”, została utworzona na terenie Niedrzwicy Dużej w również 1935 r., więc „Rolnik” stanowił dla niej silną konkurencję. Obecność dużej liczby spółdzielni świadczyła o dość ożywionym ruchu spółdzielczym¹¹.

Ważną formą aktywności społecznej kobiet na omawianym terenie były Koła Gospodyń Wiejskich (KGW). Pierwsze z nich powstało w Niedrzwicy Kościelnej w 1926 r. z inicjatywy żony miejscowego felczera Władysława Czecha i skupiało 27 członkiń. Do dorobku KGW należy zaliczyć: prowadzenie kursów gotowania, pieczenia, wykonywania przetworów z owoców i warzyw, kroju i szycia oraz wyrobu wędlin. Przed wojną corocznie w okresie żniw niedrzwickie koło prowadziło dziecińiec dla dzieci rolników zajętych pracą na roli¹². Podobne koło gospodyń zawiązano w 1935 r. w Niedrzwicy Dużej. Inicjatorką była miejscowa akuszerka Julia Pawlik, żona nauczyciela¹³.

Liczne przypadki pożarów drewnianych zabudowań wiejskich krytych strzechą wymogły, w latach 20. ubiegłego wieku, założenie organizacji tak bardzo potrzebnej w środowisku wiejskim, a mianowicie straży ogniowej. Niedrzwicę Dużą zamieszkiwało w 350 domach krytych strzechą 2500 mieszkańców. Zarówno materiał, z którego budowano domy (drewno), a przede wszystkim słomiane poszycie dachów, sprzyjało częstemu zaprząszaniu ognia i w konsekwencji rozprzestrzenianiu się groźnych, obejmujących wiele zabudowań pożarów. Historia niedrzwickiej Ochotniczej Straży Pożarnej sięga roku 1925, gdy na zebraniu organizacyjnym w dniu 28 kwietnia postanowiono utworzyć OSP. Na posiedzeniu założycielskim było obecnych 115 gospodarzy, którzy jednogłośnie poparli wniosek o powołanie jednostki. Założycielem OSP był sekretarz Zarządu Gminy, Edmund Pomorski. Niedrzwicka OSP oficjalnie powstała 1 V 1925 r. Prezesem został Gustaw Mazurkiewicz, właściciel majątku Dębina. Pozostałymi członkami zarządu zostali rolnicy, m.in. Jan Braczkowski i Paweł Baran oraz inni członkowie popierający. Byli to głównie niedrzwiccy przedsiębiorcy: właściciele sklepów, rzemieślnicy, drobni wytwórcy. W 1924 r. OSP powstała w Niedrzwicy Kościelnej, w 1932 r. w Strzeszkowicach¹⁴.

Wkrótce popularność straży ogniowych wzrosła – niedrzwicka straż w latach 30. liczyła ponad stu członków. Sprzęt pożarniczy w 1932 r. stanowiły: sikawka dwucylindrowa przenośna z węzłem ssącym, bosaki, trąbki sygnałowe i alarmowe, kaski pożarnicze, maski przeciwdymne, samochód marki Ford z 1925 r. Funduszy na działalność straży dostarczały: zabawy taneczne, przedstawienia, czynsz za wy-

¹¹ M. Kosidło, *Niedrzwica Duża jakiej nie znamy. Z dziejów przedwojennej wsi*, Niedrzwica Duża 2017, s. 51.

¹² J. Głabowa, *Kultura i tradycja Niedrzwicy Kościelnej. Zachowane w pamięci i rodzinnej fotografii*, Lublin–Niedrzwica Kościelna 2013, s. 42.

¹³ ASPND, Kronika budowy szkoły podstawowej w Niedrzwicy Dużej, założona i prowadzona przez kierownika Władysława Tarasińskiego za lata 1960–1965, nlb.

¹⁴ APL, Akta Gminy w Niedrzwicy, Protokoły Gminnej Straży Pożarnej (1926–1934), sygn. 110; Akta Gminnej Straży Pożarnej (1930–1936), sygn. 111.

najem lokalu na szkołę i zasiłek Zarządu Gminnego. W 1926 r. czynem społecznym wystawiono drewniany parterowy budynek remizy strażackiej w Niedrzwicy Dużej, który służył strażakom do lat 50. Wówczas w centrum wsi powstał duży murowany budynek z wieżą. OSP urządziła liczne zabawy taneczne, przedstawienia, cieszyła się i cieszy dobrą opinią środowiska¹⁵.

Strażnice stały się lokalnymi centrami spotkań i wydarzeń kulturalnych. Tak było w Czółnach. Straż ogniowa powstała tam w 1928 r. Jej założycielami byli mieszkańcy wsi. Pierwsze wyposażenie stanowił wóz konny z drewnianą beczką na wodę. Wkrótce, na gruncie przekazanym bezpłatnie przez jednego z mieszkańców, wybudowano w czynnie społecznym nową remizę, która stała się najważniejszym obiektem w miejscowości. Tutaj odbywały się zbiórki strażaków, zebrania wiejskie, imprezy kulturalne¹⁶.

Omawiając zagadnienia strażackie należy zasygnalizować kolejną ważną formę aktywności społecznej, a mianowicie podejmowaną często ogromnym wysiłkiem danej społeczności akcję budowy obiektów użyteczności publicznej: szkół, remiz strażackich, budynków mleczarni, sklepów spółdzielczych i domów ludowych. Najbardziej znanym przykładem wielkiej ofiarności mieszkańców wsi na rzecz powstania obiektu służącego ogółowi była budowa Domu Ludowego w Niedrzwicy Kościelnej. Inicjatywę podjęto z okazji jubileuszu 20-lecia Kółka Rolniczego. „Porwaliśmy się na wielką rzecz – i daliśmy dowód, że umiemy pracować społecznie” – tak pisał zarząd kółka do Centralnego Towarzystwa Rolniczego o tej wyczerpującej dla wsi inwestycji. Obiekt, jako siedziba Kółka Rolniczego, wybudowany ogromnym wysiłkiem finansowym mieszkańców wsi na długie dziesięciolecie stał się chlubą i dumą lokalnej społeczności¹⁷. Podobną inicjatywę podjęli mieszkańcy Krężnicy Jarej, którzy w budynku Domu Ludowego, powstałego w okresie międzywojennym, na długie lata umieścili szkołę podstawową. Jako ciekawostkę można dodać, że w Niedrzwicy Dużej również planowano wybudować dom ludowy na placu wspólnoty wiejskiej, powstałej w wyniku komasacji wsi¹⁸.

W tym okresie działalność na rzecz ogółu była sprawą naturalną. Mieszkańcy danej społeczności zachęceni i kierowani przez aktywnych lokalnych działaczy, zdopingowani przykładami sąsiednich miejscowości, dodatkowo z wielkiej potrzeby podejmowali się działań podnoszących jakość życia w ich miejscowościach. To samoorganizowanie się mieszkańców najpełniej uwidacznia się w społecznych akcjach budowy obiektów szkolnych, z często dobrowolnym, ale powszechnym opodatkowaniem się na ten cel wszystkich mieszkańców wsi. Warunki lokalowe szkół były w tym okresie fatalne, wręcz tragiczne. Dzieci z Niedrzwicy Dużej w latach 20. i 30. uczyły się w ponad 15 różnych punktach rozsianych po terenie całej wsi, w izbach wynajmowanych od gospodarzy. Oczekiwania społeczne dotyczące tworzenia nowych szkół były olbrzymie, przeważnie za ciężkie do udźwignięcia przez samorząd. Stąd tak duże zaangażowanie społeczne w ich budowę, jak to można zauważyć na przykładzie Niedrzwicy Dużej, gdzie w latach 30. powstała duża przestronna i widna szkoła¹⁹.

¹⁵ M. Kosidło, *Niedrzwica Duża jakiej nie znamy...*, s. 75–77.

¹⁶ „Niedrzwiczak”, 1998, nr 12, s. 5.

¹⁷ K. Drączkowski, *Przemiany społeczno-ekonomiczne wsi w zarysie historycznym*, Warszawa 1969, s. 237.

¹⁸ M. Kosidło, *Niedrzwica Duża jakiej nie znamy...*, s. 65–66.

¹⁹ Tamże, s. 67, 71.

Mieszkańcy mieli potrzebę zrzeszania się – gospodarze w kółkach rolniczych i spółdzielniach, kobiety w kołach gospodyń, młodzież zaś w licznych na terenie gminy kołach Związku Młodej Wsi. Koło Młodzieży Wiejskiej „Siew” w Niedrzwicy Dużej skupiało młodzież pozaszkolną. W 1929 r. Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej im. Tadeusza Kościuszki w Niedrzwicy Dużej wystosowało do Rady Gminy Niedzwica pismo w sprawie uchwalenia zamknięcia na terenie gminy wszelkich szynków, monopoli państwowych i zakazu sprzedaży wódki w jadłodajniach i restauracjach. Koło korzystało z pomieszczeń izby szkolnej „celem organizowania młodzieży miejscowej dla wspólnej pracy i godziwej rozrywki, kształcenia się pod względem estetycznym, narodowym, oświatowym, zawodowym i kulturalnym” – tak czytamy w uzasadnieniu prezeski Misiewiczówny z roku 1934. Tworzyło miejscowy teatr amatorski, organizowało zabawy taneczne, z których dochód przeznaczono na bieżącą działalność²⁰. OSP również prowadziły działania kulturalno-oświatowe dla młodzieży pozaszkolnej, związane ze szkoleniem drużyn samarytańsko-pożarniczych.

W 1935 r. w Niedrzwicy Kościelnej założono pierwsze w gminie Drużyny Harcerzy im. Zawiszy Czarnego – męską i żeńską, grupującą młodzież szkolną oraz wspierającą drużynę Towarzystwo Przyjaciół Harcerstwa²¹. Podobnie liczną organizacją było utworzone w 1925 r. z inicjatywy ks. Adamskiego w Krężnicy Jarej Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej, mające charakter katolicki. Przy parafii pod wezwaniem Św. Bartłomieja w Niedrzwicy Kościelnej już od 1916 r. działały następujące stowarzyszenia katolickie: bractwo trzeźwości (600 osób), 40 kółek różańcowych w całej parafii, dla młodzieży Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej i Żeńskiej²².

W 1934 r. na terenie gminy odnotowano istnienie trzech jednostek oddziałów Przystosowania Wojskowego, Konnego i Pieszego, organizacji paramilitarnej. Niedrzwicki oddział konny P. W. pod nazwą „Krakus” podlegał 24 Pułkowi Ułanów w Kraśniku. Celem organizacji było przygotowanie przedpoborowych do służby w kawalerii. W 1934 r. „Krakus” uroczystą banderą uświetnił uroczystości z okazji dnia imienin I Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego. Komendantem gminnych oddziałów Przystosowania Wojskowego był Karol Kessler, mieszkaniec Niedrzwicy Dużej. On również zajmował się pracą z młodzieżą pozaszkolną zgrupowaną w trzech oddziałach „Strzelca”, kolejnej organizacji paramilitarnej. Ogólnie młodzież pozaszkolna zorganizowana była w „Straży”, „Strzelcu” i Kole „Siew”. „We wszystkich tych organizacjach pracują nauczyciele i czuwają by takowe miały właściwy charakter” – tak czytamy w sprawozdaniu przesłanym do Zarządu Gminnego. Miejscowe oddziały „Strzelca” posiadały odpowiednie umundurowanie. Była to organizacja społeczno-wychowawcza młodzieży, grupująca chłopców w wieku 16–19 lat. Bardzo aktywny gminny oddział „Strzelca” odbywał swe ćwiczenia na strzelnicy usytuowanej w centrum Niedrzwicy Dużej²³.

Z innych organizacji działających na terenie gminy w okresie międzywojennym można wymienić: Związek Obrony Kresów Zachodnich, Koło Ligii Obrony Powietrznej Państwa, Związek Rodziny Rezerwistów z prezesem Wacławem Chłop-

²⁰ APL, Akta Gminy w Niedrzwicy, Sprawy personalne i wyborcze (1930), sygn. 9; tamże, Inspektorat Szkolny w Lublinie, Akta publicznej szkoły powszechnej w Niedrzwicy Dużej, sygn. 304.

²¹ J. Głabowa, *Dzieje i losy ludzi...*, s. 184–185.

²² Tamże, s. 27, 99.

²³ M. Kosidło, *Niedzwica Duża jakiej nie znamy...*, s. 88–90.

Członkowie OSP w Niedzwicy Dużej, lata 20. lub 30. XX wieku,
fot. z archiwum rodzinnego Anny Dobrowolskiej

Budynek drewnianej remizy strażackiej w Niedzwicy Dużej, lata 30. XX wieku,
fot. z archiwum rodzinnego Agnieszki Sienko

kiem, Ligę Morską i Kolonialną²⁴. W Niedrzwicy Kościelnej bardzo popularne był Towarzystwo Śpiewacze „Echo” prowadzone przez kierownika szkoły Teodora Zubrzyckiego²⁵.

Tak bogatą działalność przerwał wybuch II wojny światowej, w czasie której obowiązywał ogólny zakaz jakichkolwiek działań społecznych. Okupant zezwolił jedynie na funkcjonowanie Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Rolnik” w Niedrzwicy Dużej. Posiadała ona tajne magazyny, z których wiosną 1943 r., przy pomocy Polskiego Czerwonego Krzyża, dostarczano ziemniaki więźniom obozu koncentracyjnego na Majdanku pod Lublinem²⁶.

Po 1945 r. w nowych realiach politycznych ogólnie ustalono, że podstawową komórką organizacji spółdzielczości wiejskiej będzie Gminna Spółdzielnia Samopomoc Chłopska (GS SCh). Dotychczasowa spółdzielczość została upaństwowiona. Na terenie gminy Niedzwica połączenie wszystkich spółdzielni nastąpiło 1 VII 1948 r. Tylko z wsi Niedzwica Duża do GS SCh należało ponad pół tysiąca osób. Na początku działalności Zarząd GS pracował honorowo, nie posiadając nawet lokalu na biuro. Z czasem następował rozwój organizacyjny spółdzielni, powstawały sklepy branżowe, otworzono gospodę, rzeźnię, wytwórnię wód gazowanych. Wkrótce GS posiadała biuro, magazyny, budynki gospodarcze. Początkowo GS zatrudniała ponad 100 osób. Pracą spółdzielni kierował zarząd oraz kolejni prezesi: Józef Wasil, Bolesław Sokołowski, Józef Antoń. Od początku lat 50. zarządy spółdzielni organizowały dla swoich członków odczyty, zabawy taneczne, kursy krawieckie i inne²⁷.

W tym okresie funkcjonowała również spółdzielczość finansowa w formie Gminnej Kasy Spółdzielczej, powstałej z połączenia przedwojennej Kasy Stefczyka w Niedrzwicy Kościelnej z Kasą Stefczyka z Krężnicy Jarej. W 1956 r. Gminna Kasa otrzymała własny budynek w centrum Niedrzwicy Dużej. W 1972 r. spółdzielnia przekształciła się w Bank Spółdzielczy²⁸.

W okresie powojennym wznowiły działalność Koła Gospodyń Wiejskich, m.in. od 1948 r. w Niedrzwicy Dużej pod nazwą Liga Kobiet. Członkinie rekrutowały się z gospodyń wiejskich i z miejscowej inteligencji pracującej. Organizacje te miały elitarny charakter, a prowadzona działalność była powszechnie uznawana i ceniona. Kierowały nią osoby cieszące się powszechnym szacunkiem i zaufaniem. Panie organizowały pokazy i kursy o różnorodnej tematyce: pieczenia, gotowania, przetwórstwa mięsa i owoców, hodowli drobiu, warzywnictwa, higieny i racjonalnego odżywiania, kroju i szycia, wykłady o roli kobiet w życiu społecznym. Organizowały potańcówki i konkursy, w dużej mierze dochodowe, dzięki którym KGW wyposażały swoje świetlice w niezbędne zastawy stołowe, sztućce i urządzenia kuchenne, służące kobietom do organizacji lokalnych imprez. Często sprzęt był wypożyczany mieszkańcom wsi na obsługę i przygotowanie uroczystości rodzinnych. Panie współpracowały z wieloma organizacjami: ze strażą pożarną, gminą, szkołą i kościołem, biorąc czynny udział w uroczystościach świeckich i kościelnych,

²⁴ Tamże.

²⁵ J. Głąbowa, *Dzieje i losy ludzi...*, s. 181.

²⁶ M. Kosidło, *Niedzwica Duża jakiej nie znamy...*, s. 52.

²⁷ ASPND, Kronika budowy Szkoły Podstawowej w Niedrzwicy Dużej, założona i prowadzona przez kierownika Władysława Tarasińskiego za lata 1960–1965, nlb.

²⁸ Zob. 100-letnia historia Banku Spółdzielczego w Niedrzwicy Dużej, [dostęp: 16 X 2019], <<http://bsniedzwicaduza.pl/31-al-historia.html>>.

urozmaicając je jednocześnie występami, bądź zapewniając zaplecze gospodarcze²⁹. Prężnie działało KGW w Strzeszkowicach założone przez Zofię Tukendorfową, żonę kierownika szkoły.

W dalszym ciągu następował także rozwój ochotniczych straży pożarnych. Powstawały nowe strażnice, np. największy obiekt w Niedrzwicy Dużej, posiadający murowaną remizę z garażami, wieżę wartowniczą i salę widowiskową. Systematycznie uzupełniano wyposażenie jednostek w sprzęt, zwłaszcza samochody pożarnicze. Przy jednostkach powstawały orkiestry dęte. Remizy wykorzystywano jako sale kinowe. Straż nadal cieszyła się dużą popularnością i szacunkiem.

Na początku lat 50. aktywność lokalnego społeczeństwa przejawiała się także w bardzo potrzebnej akcji budowy szkół, pełniących w środowisku wiejskim szczególnie ważną rolę. Szkoła to nie tylko ośrodek dydaktyczno-wychowawczy, ale również kulturalno-oświatowy dla wszystkich mieszkańców wsi. Tu odbywały się zebrania wiejskie, działał Uniwersytet Wiedzy Powszechnej (w Krężnicy Jarej), funkcjonowała świetlica wiejska, odbywały się pogadanki i prelekcje na temat różnych dziedzin życia i nauki, często kończące się projekcją filmów. Ogromną rolę odgrywała praca społeczna nauczycieli, przyciągających dzieci i młodzież swoimi talentami i charyzmą. W latach 50. w imię hasła: „Tysiąca szkół na tysiąclecie państwa Polskiego”, wybudowano w wielkim czynie społecznym szkoły w Niedrzwicy Dużej i w Strzeszkowicach, a także w Mariance, Załuczu i Niedrzwicy Kościelnej.

Przy szkołach powstawały chóry i zespoły artystyczne, zakładane przez nauczycieli- społeczników. Barwny przykład stanowi Władysław Tukendorf, kierownik szkoły w Strzeszkowicach, który mając ogromny talent muzyczny, zaszczerpił miłość do muzyki wielu pokoleniom uczniów strzeszkowickiej szkoły, prowadząc odnoszącą liczne sukcesy kapelę dziecięcą³⁰.

W latach 60. i 70. w szybkim tempie powstawały na wsiach Kluby Rolnika, będące formą świetlicy wiejskiej, zwane później klubokawiarniami podporządkowanymi GS-om. Kluby Rolnika jako placówki kulturalno-oświatowe, były z reguły siedzibą Koła Gospodyń Wiejskich i innych organizacji społecznych. Odegrały pozytywną rolę w zakresie upowszechniania kultury i aktywizacji lokalnej społeczności. Stały się animatorami amatorskiego ruchu artystycznego.

Przy Klubie Rolnika w Niedrzwicy Dużej w czerwcu 1968 r., z inicjatywy lokalnych działaczy Związku Młodzieży Wiejskiej, zawiązał się Zespół Pieśni i Tańca, mający w swym repertuarze tańce i pieśni ludowe. Zespół występował na dożynkach centralnych w Warszawie. Jako ciekawostkę należy dodać, że gośćmi niedrzwickiego Klubu Rolnika byli znani i lubiani aktorzy – Wojciech Siemion oraz Stanisław Mikulski³¹.

Najsłynniejszy Klub Rolnika powstał z inicjatywy młodzieży w 1966 r. w Strzeszkowicach. Jako jedyny w całym województwie lubelskim przetrwał przemiany lat 90. Klub był organizatorem szeregu działań skierowanych do różnych grup wiekowych. Za swą pracę był wielokrotnie nagradzany, m.in. nagrodami mini-

²⁹ ASPND, Kronika budowy Szkoły Podstawowej w Niedrzwicy Dużej, założona i prowadzona przez kierownika Władysława Tarasińskiego za lata 1960–1965; K. Banasiak, 150 lat Kół Gospodyń Wiejskich na ziemiach polskich, [dostęp: 31 X 2019], <<http://izbarolnicza.lodz.pl/content/150-lat-kól-gospodyń-wiejskich-na-ziemiach-polskich>>.

³⁰ *Ta ziemia droższa od innych. O Ludowym Zespole Śpiewaczym ze Strzeszkowic na Jubileusz 25-lecia*, Lublin – Strzeszkowice 2008.

³¹ ASPND, Kronika Zespołu Pieśni i Tańca przy Klubie Rolnika w Niedrzwicy Dużej, nlb.

sterialnymi. Prawdziwą jego chlubą był powstały w 1983 r. z inicjatywy gospodyni Klubu Kazimierzy Sołtys, Zespół Śpiewaczy działający prężnie do dziś. Zespół kontynuuje tradycje zaszczerpione jeszcze przez Władysława Tukendorfa i jest prawdziwym ambasadorem folkloru ziemi niedrzwickiej. Uświetnia uroczystości gminne i środowiskowe. Swoją działalnością popularyzuje dorobek rodzinnej miejscowości, chroniąc tradycje wielu pokoleń³².

Podobny charakter miał Ludowy Zespół Śpiewaczy z Niedrzwicy Kościelnej powstały w 1975 r. z inicjatywy Marii Serwinkowej, przewodniczącej KGW. Od początku działalnością kierowniczką zespołu była Janina Głębowa, pedagog i społeczniczka, rozmówiana w kulturze ludowej. Zespołem kierowała 30 lat i uchroniła z nim od zapomnienia piękno niedrzwickiej pieśni ludowej. Za sprawą Janiny Głębowej nurt pieśniarski przeplatał się w zespole z nurtem teatralnym, obrzędowym, ale zawsze królował autentyczny folklor. Zespół był często nagradzany, m.in. na Ogólnopolskim Festiwalu Kapel i Śpiewaków Ludowych w Kazimierzu nad Wisłą. Prawdziwym ukoronowaniem tytanicznej pracy zespołu była Nagroda im. Oskara Kolberga przyznana za zasługi dla kultury ludowej w 1992 r.³³

W tym okresie nadal na wsiach działały liczne kółka rolnicze, jednak zdecydowanie zmieniły one profil działalności, koncentrując się przede wszystkim na mechanizacji rolnictwa, propagowaniu nowych form metody uprawy roli i hodowli.

Warto też zaznaczyć, że w tamtym czasie aktywność społeczna wyszła poza ramy gospodarcze i kulturowe. Nowością było bowiem skierowanie zainteresowań działaczy społecznych w kierunku kultury fizycznej oraz sportu. W latach 50. w trzech miejscowościach gminy powstały Ludowe Zespoły Sportowe: w Strzeszkowicach, Krężnicy Jarej i Niedrzwicy Dużej. W tej ostatniej trenerem był Czesław Żurawski, architekt legendarnego sukcesu z 1978 r., w którym Gminny Klub Sportowy „Orion” założony w 1964 r. wszedł do rozgrywek na szczeblu centralnym o Puchar Polski³⁴.

Przełomową cezurą wyznaczającą kolejny rozdział niedrzwickiej aktywności był niewątpliwie rok 1989 i przywrócenie samorządu gminnego. Oznaczało to prawdziwą eksplozję działalności społecznej mieszkańców gminy.

Jedną z pierwszych nowatorskich inicjatyw w tym okresie było utworzenie gazety pod nazwą „Niedrzwiczak”. Ukazywała się ona w latach 1995–2015 i poruszała zagadnienia polityczne, społeczne, kulturalne i sportowe, jakie miały miejsce na terenie gminy, stosując przy tym różnorodne formy dziennikarskie: publicystykę wywiad, reportaże. Wieloletnim redaktorem naczelnym i wydawcą gazety była Elżbieta Karczyńska-Mierzyńska, nauczycielka miejscowej szkoły, społeczniczka, regionalistka. Z jej inicjatywy w 1998 r. powstało pierwsze w gminie stowarzyszenie regionalne – Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Niedrzwickiej, propagujące historię lokalną³⁵.

W sąsiedniej miejscowości w tym samym roku powstało kolejne – Towarzystwo Przyjaciół Niedrzwicy Kościelnej, założone przez Janinę Głębową. Organi-

³² Szerzej na temat działalności klubu zob. *Ta ziemia droższa od innych. O Ludowym Zespole Śpiewaczym ze Strzeszkowic na Jubileusz 25-lecia*, Lublin – Strzeszkowice 2008.

³³ Pełna historia zespołu została przedstawiona w pracy zbiorowej *Zwołała nas pieśń. Monografia Zespołu Śpiewaczego z Niedrzwicy Kościelnej*, red. S. Weremczuk, Lublin – Niedrzwica 1995.

³⁴ GKS Orion Niedrzwica: z kart historii, [dostęp: 16 X 2019], <<http://gksorion.futbolowo.pl/menu,2,25,z-kart-historii.html>>.

³⁵ Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Niedrzwickiej, Archiwum „Niedrzwiczaka”, [dostęp: 16 X 2019], <<http://www.niedrzwiczak.pl/archiwum-niedrzwiczaka>>.

zacje za cel nadrzędny postawiły sobie utrwalanie dorobku kulturalnego obu miejscowości i całej ziemi niedrzwickiej w formie wydawniczej. Publikacje powstałe w okresie ponad 20-letniej działalności tych towarzystw stanowią obecnie bardzo cenne źródło wiedzy regionalnej.

Z ciekawszych inicjatyw społecznych lat 90. należy wymienić powstanie w Niedrzwicy Kościelnej w budynku Domu Ludowego Społecznego Liceum Ogólnokształcącego im. P. J. Frassatiego. Była to jedyna w kraju społeczna szkoła średnia usytuowana na wsi.

W 1996 r. przy parafii w Niedrzwicy Dużej powstał Parafialny Klub Sportowy „Crux”, umożliwiający młodzieży uprawianie wielu dyscyplin sportowych i rozwój duchowy³⁶.

W 1990 r. w Krężnicy Jarej powstała pierwsza w gminie fundacja „Między Nami” dla ludzi upośledzonych umysłowo i bezdomnych oraz stowarzyszenie „Emaus”. Organizatorem i gospodarzem krężnickiego ośrodka jest Zbigniew Drażkowski³⁷.

Wśród wielu innych inicjatyw szkolnych należy wymienić krężnicki zespół wokalny „Wiolinki”, odnoszący liczne sukcesy artystyczne oraz powstały w 1997 r. przy szkole w Niedrzwicy Dużej zespół taneczny „Festa”, mający w swym repertuarze tańce i śpiewy ludowe oraz narodowe. Zespół przez szereg lat propagował folklor wśród dzieci i młodzieży³⁸.

Pierwsza dekada XXI stulecia przyniosła dalszy wzrost aktywności społecznej mieszkańców gminy w różnorodnych formach, czynnie wspieranych instytucjonalnie przez powstały w 2008 r., jako komórka organizacyjna Urzędu Gminy, Gminy Ośrodek Kultury Sportu i Rekreacji. GOKSiR jest siedzibą wielu niedrzwickich „NGO-sów”, wspiera i propaguje ich działalność. Jest instytucją prężnie działającą i aktywną w lokalnym środowisku, przyciągającą różne grupy odbiorców kultury. Dzięki wsparciu, pomysłom i solidnej pracy, powstają tutaj wspólne projekty kulturalno-społeczne, realizowane przez jej pracowników i organizacje pozarządowe³⁹.

Obecnie na terenie gminy Niedzwica Duża działają stowarzyszenia regionalne (w tym prowadzące dwie izby regionalne oraz skansen maszyn i urządzeń rolniczych), stowarzyszenia na rzecz rozwoju danych miejscowości, stowarzyszenia sportowe, muzyczne, śpiewacze – folklorystyczne, chóry, kapele ludowe, orkiestry dęte, grupa rekonstrukcji historycznej, młodzieżowe drużyny pożarnicze, grupy zachowawcze i harcerskie, zespoły taneczne, stowarzyszenie zrzeszające miłośników motocykli, gier planszowych, wolontariusze, stowarzyszenia emerytów i rencistów, grupy malarskie, stowarzyszenia kobiece, na rzecz dzieci i młodzieży, na rzecz niepełnosprawnych i bezdomnych, osiem OSP, kluby sportowe, fundacje, kluby uczniowskie i kluby parafialne; łącznie 50 organizacji pozarządowych⁴⁰.

³⁶ ASPND, Kronika Parafialnego Klubu Sportowego „Crux” w Niedrzwicy Dużej za lata 1996–2009.

³⁷ *Między nami*, „Tygodnik Lubelski”, 1999, nr 33, s. 8.

³⁸ *Zarys monografii Szkoły Podstawowej w Niedrzwicy Dużej: w 100-lecie szkolnictwa w gminie Niedzwica 1915–2015*, red. M. Kosidło, Niedzwica Duża 2016, s. 60–61.

³⁹ Zob. Gminny Ośrodek Kultury, Sportu i Rekreacji w Niedrzwicy Dużej, [dostęp: 16 X 2019], <<http://www.goksir.niedzwicaduzapl/>>.

⁴⁰ Zob. Organizacje pozarządowe na terenie Gminy Niedzwica Duża, [dostęp: 16 X 2019], <<http://www.niedzwicaduzapl/organizacje-pozarządowe>>.

Niezwykłe cieszy taka aktywność społeczna mieszkańców gminy. Jest ona prawdziwym fenomenem na skalę wojewódzką i potwierdza istnienie społeczeństwa obywatelskiego.

Warto w tym miejscu zastanowić się nad przyczynami tego zjawiska, zadać pytanie dotyczące efektów i przyczyn tych społecznikowskich działań. Na pewno źródeł należy szukać jeszcze w okresie zaboru rosyjskiego, kiedy wspólne zaangażowania wszystkich warstw i grup społecznych na rzecz realizacji konkretnego celu społecznego, było wyrazem postawy patriotycznej. Wówczas cel inicjowany i popierany przez autorytety wiejskie: nauczycieli, ziemian, miejscową inteligencję, miał szansę realizacji. Do tego należy dodać dużą mobilność społeczną mieszkańców gminy, jej wielokulturowość, procentującą adaptowaniem na lokalny grunt nowych pomysłów. Ludność napływowa pochodząca z różnych stron Polski, którą stanowili przedstawiciele branży kupieckiej, rzemieślniczej, inteligencja, była nośnikiem wielu nowych idei, zaszczerpianych na niedzwickiej ziemi. Ta wielość działań społecznych zaprocentowała w kolejnych pokoleniach podobną pracą i dużym zaangażowaniem, czego efektem jest dynamiczny rozwój gminy Niedzwica Duża. Podkreślić należy także pracowitość i ofiarność wielu niedzwickich społeczników, bez których niemożliwa byłaby taka aktywność społeczna i rozwój danych miejscowości. Wśród wielu nazwisk, które na zawsze pozostaną w pamięci lokalnych społeczności, można wymienić chociażby: Władysława Wyszковского – pierwszego kierownika szkoły podstawowej w Niedzwicy Dużej, organizatora szkolnictwa w gminie Niedzwica u progu niepodległości⁴¹; Wacława Chłopka – kierownika szkoły w Niedzwicy Dużej, który przeprowadził elektryfikację wsi Niedzwica Duża przed wojną, wybudował szkołę, zorganizował spółdzielnię spożywców⁴²; Ignacego Piosia – społecznika Niedzwicy Kościelnej, założyciela Spółdzielni Mleczarskiej, inicjatora budowy Domu Ludowego, propagatora nowości rolniczych przez polskie radio i w lokalnej gazecie, organizatora wojewódzkiej wystawy rolniczej w Niedzwicy Kościelnej, który zginął w Oświęcimiu jako więzień polityczny⁴³; Teodora Zubrzyckiego – skromnego i szanowanego przez ludzi kierownika szkoły podstawowej w Niedzwicy Kościelnej, założyciela Towarzystwa Śpiewaczego „Echo”, pierwszej drużyny harcerskiej w gminie i straży ogniowej, który również zginął w Oświęcimiu⁴⁴; Józefa Hercuna – kierownika szkoły powszechnej w Kolonii Warszawskiej, aktywnego społecznie nauczyciela gry na skrzypcach⁴⁵; Władysława Tukendorfa – oddanego i bezinteresownego kierownika szkoły w Strzeszkowicach, powszechnie znanego i szanowanego, utalentowanego muzyka i pasjonata folkloru⁴⁶, który przyczynił się do powstania zespołu muzycznego i zespołu tańca, działających w prowadzonej przez niego świetlicy dla młodzieży; Eugenię Rachwalską – cenioną, długoletnią kierowniczkę szkoły w Krężnicy Jarej, organizatorkę szkoły Przys-

⁴¹ Szerzej o działalności Władysława Wyszковского zob. Kronika Szkolna Władysława Wyszковского z lat 1919–1922, Zeszyty Niedzwickie, Z przeszłości Niedzwicy, Niedzwica Duża 2000.

⁴² Archiwum szkolne II Liceum Ogólnokształcącego im. Hetmana Jana Zamoyskiego w Lublinie, Teczka osobowa Wacława Chłopka, sygn. 21/35.

⁴³ J. Głabowa, *Kultura i tradycja Niedzwicy Kościelnej...*, s. 199.

⁴⁴ Tamże, s. 202–205.

⁴⁵ APL, Inspektorat Szkolny Lubelski, nr zespołu 35/730/0, Akta publicznej szkoły powszechnej w Warszawskiej Kolonii gminy Niedzwica (1924–1941), sygn. 364.

⁴⁶ *Ta ziemia droższa od innych. O Ludowym Zespole...*, s. 9.

posobienia Rolniczego⁴⁷; Aniełę Filipowicz – zaangażowaną w życie społeczeństwa krężnickiego, współzałożycielkę OSP w Krężnicy Jarej, prowadzącą zespół taneczny, współpracującą z Wandą Kaniorową⁴⁸ oraz Janinę Głąbową – pedagoga, animatorkę i działaczkę kultury, regionalistkę, autorkę wielu opracowań historycznych o Niedrzwicy Kościelnej, inicjatorkę powstania pierwszej w gminie izby regionalnej.

Summary

In the spring of 2019 it was the 100th anniversary of the establishment of the first social organisation on the land of Niedrzwica – the Agricultural Circle. It is a symbolic date, indicating the century-old social activities of the residents of this commune near Lublin. These activities took various forms – from agricultural associations initiated by the landed gentry, highly developed cooperatives, the work of Voluntary Fire Brigades, expanding women's activities, grass-root initiatives to erect public-utility buildings, and cultivating folk traditions and culture by folk groups, to contemporary, already diverse, activities involving numerous social groups of residents in various spheres, also with the use of mass media. Local leaders – community activists, promoters of positive changes – played an extremely important role in this activation. Over the past century, the forms of social work have changed, but individuals and organisations have always been guided by the overarching idea – selfless work for the benefit of the Niedrzwica community, which is a real phenomenon on a regional scale, and confirms the existence of the civil society.

Резюме

Весной 2019 года исполнилось 100 лет с момента создания первой общественной организации на неджвицкой земле – сельскохозяйственного кружка. Это символическая дата, указывающая на вековую социальную активность жителей этой подлюблинской гмины. Деятельность эта принимала различные формы – от сельскохозяйственных объединений, инициированных землевладельцами, сильно развитой кооперативной деятельности, деятельности добровольческих пожарных бригад, общественной активизации женщин, массовых инициатив в строительстве общественных сооружений, культивирования народных традиций и культуры народными коллективами, до современной многопрофильной деятельности, ангажирующей многочисленные социальные группы жителей в различных сферах, в том числе с использованием средств массовой информации. Чрезвычайно важную роль в этой активизации сыграли местные лидеры – общественные деятели, пропагандисты позитивных изменений. За прошедшее столетие формы социальной активности изменились, но у отдельных лиц и организаций всегда была всеобъемлющая идея – самоотверженная работа на благо гмины Неджвица, которая является настоящим феноменом в масштабах воеводства и подтверждает существование гражданского общества.

⁴⁷ K. Roman, *Biuletyn informacyjny o wystawie i nie tylko... Szkoła – nauczyciele i wychowankowie – wczoraj i dziś*, przygotowanej przez Stowarzyszenie Społeczne CIS w Krężnicy Jarej, Krężnica Jara maj 2015 – druk ulotny, przewodnik po wystawie będącej efektem realizacji przez Stowarzyszenie CIS w Krężnicy Jarej zadania publicznego dofinansowanego przez Urząd Gminy w Niedrzwicy Dużej.

⁴⁸ Tamże.